

Назви господарських приміщень у центральнотрощанських говірках (склад і семантична структура)

Одним із найактуальніших завдань сучасної лінгвістики є системне вивчення лексико-семантичної структури народних говорів. Дослідження лексики українських діалектів залишається пріоритетним серед напрямів вивчення української мови з огляду на необхідність підготовки належної емпіричної бази для створення Словника українських діалектів та Лексичного атласу української мови, а також для розв'язання проблем ортології літературної мови та багатьох питань суміжних з мовознавством наук. У складі лексики народних говорів часто зберігаються мовленнєві одиниці найдавніших епох, які не зафіксовані пам'ятками писемності, а, відповідно, й не відбиті літературною мовою. Крім того, лексика народних говорів відображає й активні мовленнєві процеси, отже, дозволяє виділити архаїчні й інноваційні явища і, таким чином, дає найчіткіше уявлення про живі процеси сучасної української мови.

Складну структурну організацію на території центральнотрощанської групи говірок має ЛСГ „найменування будівель різного господарського призначення”. Цю лексику в межах окремих територіально-мовленнєвих утворень певною мірою досліджували В. Ващенко (Наддніпрянина) [1:37–39], К. Глуховцева (східнотрощанські говірки) [2; 3], Л. Дорошенко (східнополіський діалект) [4], О. Євтушок (Західне Полісся) [5], М. Никончук й О. Никончук (правобережне Полісся) [6], В. Пілецький (наддністрянські говірки півдня Тернопільщини) [7], Л. Тищенко (південнотрощанські говірки) [8], Г. Шило (західноукраїнські говори) [9] й ін. Однак структурно-семантична організація цієї групи лексики через відсутність достовірного фактичного матеріалу з багатьох регіонів України, зокрема й Харківщини, досліджена ще недостатньо.

Предметом нашого опису є назви господарських приміщень українських центральнотрощанських говірок. Матеріалом послужили власні польові записи, здійснені упродовж 2001–2005 років у 30 населених пунктах Центральної Слобожанщини.

У складі цієї лексичної групи можна виділити такі утворення: 1) назви місця, де є хата з господарськими будівлями; 2) найменування приміщень для худоби і птиці; 3) назви будівель для зберігання зерна, снопів, полов, соломи; 4) найменування приміщень для сіна; 5) назви приміщень для зберігання їстівних припасів і різних речей; 6) найменування приміщень для дров; 7) назви будівель для зберігання сільськогосподарського реманенту й різних матеріалів; 8) найменування загорожі для свійських тварин; 9) назви будівель для оброблення врожаю; 10) найменування інших господарських приміщень (курень для сторожа на баштані чи пасіці; літньої кухні чи печі на дворі; теплиці тощо). Узагалі, зауважимо, що різні дослідники виділяють неоднакову кількість основних лексичних підгруп. За В.І. Пілецьким, дослідником наддністрянських говорів, такими є: 1) назви будівель для худоби і птиці; 2) найменування приміщень для сільськогосподарського інвентарю; 3) назви будівель для зберігання продуктів землеробства; 4) найменування інших приміщень [7:103]. Дослідниця східнотрощанського діалекту К.Д. Глуховцева в дисертації розглядає такі ЛСГ: 1) назви місця, де є хата з господарськими приміщеннями; 2) найменування будівель для утримання худоби; 3) назви приміщень для зерна, снопів, соломи, полов; 4) найменування погребів; 5) назви приміщень для дров; 6) найменування колодязів та їх частин; 7) назви загорожі [3:9]. У статті ж „Динаміка складу назв господарських приміщень

у східнословобожанських говірках” вона відзначає, що лексико-семантична група назв на позначення надвірних приміщень для свійських тварин у східнословобожанських говірках обіймає лексеми, які репрезентують 7 сем. Зокрема, такі: 1) „хлів, приміщення для домашніх тварин (загальна назва)”; 2) „хлів для корів”; 3) „загорода для великої рогатої худоби вдома або в полі”; 4) „приміщення для коней”; 5) „приміщення для волів”; 6) „приміщення для свиней”; 7) „хлів для овець” [2:178].

Відомий діалектолог В.С. Вашченко у роботі „Лінгвістична географія Наддніпрянини” пропонує три типи поділу цих найменувань: 1) за призначенням реалій; 2) за стійкістю назв й особливостями слів у діяхронному плані; 3) за обсягом ареалу, яким окреслюється поширеність назви [1:37]. У нашій роботі ми, відштовхуючись від наявних реалій, виділяємо десять мікрогруп цих найменувань (див. вище), проте у їх складі можна виділити три основні групи лексики: 1) назви будівель для зберігання й оброблення врожаю; 2) найменування приміщень для худоби; 3) назви інших господарських будівель.

Назви господарських приміщень у центральнословобожанських говорах є досить стійкими. Вони численні й різноманітні, відзначаються незначною варіантністю. Більшість із цих найменувань є загальнословобожанськими. Зміни в складі назв господарських приміщень тісно пов’язані зі зміною самих реалій – появою побудов нового типу і зникненням старих.

За призначенням реалій ці номени можна поділити на дві групи назв –універсальні і спеціалізовані. Універсальні найменування вживаються для називання таких споруд, які можуть задовольняти різні господарські потреби і використовуються як для утримування худоби, так і для зберігання знарядь, різноманітних матеріалів, палива тощо. Такими у центральнословобожанських говірках є, наприклад, *сарай*, *хліу*.

Спеціалізовані ж назви вживаються для номінування таких реалій, які мають конкретне призначення і, відповідно, пристосовані для вузьких потреб. Такими, зокрема, у досліджуваному ареалі є *свинарник* – тільки для утримування свиней, *кон’ушн’а* – для коней та ін.

За стійкістю найменувань, за особливостями цих слів у діяхронічному плані їх можна поділити на дві групи – стійкі і змінні назви. До стійких належать загальнословобожанські номени, які мають високу активність уживання і навіть, незважаючи на

деякі видозміни самих реалій, позначуваних ними, не змінюють назв. Такими, наприклад, є *клуна*, *погр’їбник*.

Змінні найменування – це номени з послабленою активністю, що, як правило, мають рівноправні й нерівноправні паралелі. Такі, наприклад, *свинарник-саєж*, *п’їч-кабиц’а*. За поширеністю того або іншого номена у досліджуваних говірках найменування сільськогосподарських приміщень можна поділити на загальновідомі і маловживані. Загальновідомі назви поширені на всій території ареалу або у значній його частині. Серед них, зокрема, *теплиц’а*, *сарай*, *погр’їб*, *кур’їн*, *клуна*, *комора*, *с’їн:ик*, *свинарник* й ін.

Малопоширені номени функціонують лише в окремих говірках: *виєул’ник* (Старий Мерчик Валківського району), *коруїн’а* (Мирне Краснокутського району), *погребн’а* (Шестакове Вовчанського району), *ов’їн* (Токарівка Дворічанського району) тощо.

Зауважимо, що як і в інших говорах української мови, так і в центральнословобожанському, лексико-семантична система найменувань сільськогосподарських споруд зазнала протягом існування (у зв’язку з соціально-економічними явищами, розвитком техніки, лінгвостічними контактами) певних змін. Є тут і давні найменування спільнослов’янського походження, як *обора*, *ов’їн*, які виходять з активного ужитку, так і відносно нові для села номени – *гаранж*, *п’їдвал*. У говірці села Олександрівка (Золочівський район) збереглася давня назва клуні – *гумно*. У більшій частині центральнословобожанських говорів спостерігається чітка семантична диференціація номенів *чердак* і *горнище*. Чердак – це простір між стелею і покрівлею в сараї, а горнище – те ж, але у хаті.

Цікавим з погляду семантики є слово „кошара”, яке, очевидно має спільнослов’янське походження (російське – кошара (обл.), білоруське – кашара, болгарське – кошара, македонське – котар, сербо-хорватське – кошара, польське – *koszara* (казарма)). У сучасній українській літературній мові воно вживається у значенні „хлів для овець”. Проте у кінці XIX ст. у східнословобожанських говірках ця лексема (кошаря) разом із словами „хлів” і „сарай” була репрезентантом семи „хлів, окрема будівля для худоби (загальна назва)” [2:178–179]. У сучасних же східнословобожанських і центральнословобожанських говірках ця лексема втрачає значення „хлів, загальне найменування”. На Харківщині переважна кількість діалектоносіїв уживає сло-

во „кошара” на позначення сараю для овець. Проте в центральнослобожанських говорах ця лексема якоюсь мірою зберігає ознаки колишнього загального значення, оскільки може використовуватися для називання будівель, призначених для утримання різних домашніх тварин – овець, кіз, качок, гусей, загород – для коней, свиней, свійської птиці.

Досить продуктивним для творення найменувань господарських приміщень і деяких їх частин, є суфікс -ник: *парник, свинарник, свинушник, свинишник, дроїшник, с'їн(н)ик, птичник, вигул'ник, курник (курник), оўчарник, в'їчарник, короїшник, погр'їбник, полоїшник*, й ін. Проте на Харківщині наявні утворення і з іншими суфіксальними морфемами. Загальнопоширеним є дериват *кон'ушн'а*. Зрідка зустрічаються й інші утворення з суфіксом -н': *погребн'а, свинарн'а, стайн'а, короїн'а, овечн'а, в'їчарн'а*.

Зіставлення репертуару аналізованих сем виявило лексеми, що виступають у центральнослобожанських говорах репрезентантами кількох семем.

Таблиця 1.

Лексеми	Сем						
	Будівля для худоби	для свійських тварин, реманенту, різного майна	для коней	для свиней	для кіз	для корів	для качок і гусей
<i>сарай</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>хл'їў</i>	+	+	-	+	+	+	+
<i>кошара</i>	-	-	-	-	+	-	+

Таблиця 2.

Найменування приміщень для зберігання врожаю, реманенту, палива й інших речей

Лексеми	Сем					
	Будівля для снопів, полов, сіна, соломи	для зерна	для сіна	для дров	для реманенту	для зберігання істивних припасів та різних речей
<i>сарай</i>	+	-	+	+	+	-
<i>хл'їў</i>	-	-	-	+	+	-
<i>клуш'а</i>	+	-	+	-	-	+
<i>комора</i>	-	+	-	-	-	+
<i>кладоїка</i>	-	-	-	-	+	+
<i>с'їн:ик</i>	+	-	+	-	-	-
<i>пов'їтка</i>	-	-	-	+	+	-

Таблиця 3.

Назви загород для худоби

Лексеми	Загорода		
	для коней	для свиней	для свійської птиці
<i>загорода</i>	+	+	+
<i>(загорода)</i>	+	+	-
<i>загорожа</i>	+	+	+
<i>кошара</i>	+	+	+
<i>стойло (ст'їло)</i>	+	+	-

Отже, як бачимо, найширшу семантичну структуру має лексема сарай, яка в говірках Харківщини має значну кількість значень (див. таблиці 1. і 2.). Дещо меншу розгалуженість структури має слово „хлів”. Лексема кошара охоплює кілька лексико-семантичних груп – назви приміщень і загород для худоби,

проте її активність у центральнослобожанському ареалі значно послаблена. Слово „клу́ня” поширене в трьох значеннях (див. таблицю 2.). Найчастіше на Харківщині воно вживається на позначення будівлі для зберігання полови, снопів, соломи, зрідка ця лексема виступає репрезентантом семи „приміщення для істівних припасів та різних речей”. Слова „сінник”, „кладовка”, „комора”, „повітка” мають у говірках Центральної Слобожанщини кілька значень, проте вони, як правило, активно функціонують в одному з них. Так, наприклад, лексема *с'ін:ук* майже в усіх обстежених пунктах є репрезентантом семи „приміщення для сіна”, але в деяких говірках це слово може використовуватися на позначення будівлі для зберігання снопів, полови, соломи. Винятком є лексема *пов'ітка*, яка не має значного поширення на території Харківщини, і тому жодне з її значень („приміщення для дров”, „будівля для реманенту”) не є панівним.

Репрезентанти *загорода, загорода, загорожа* семантично пов'язані в обстежуваних говірках з ЛСГ „назви огорож”. Ці лексеми маніфестують на досліджуваній території, крім зазначених, такі семи: „паркан з дошок” та „огорожа з вертикальних дощечок, розріджено прибитих до двох-трьох паралельних горизонтальних рейок”. Репрезентант *стойло (ст'йло)*, крім загород для коней

і свиней, використовується у центральнослобожанських говірках і на позначення спеціального пристосування, зі щільно збитих дошок, у хліві для кіз, на якому вони сплять. Розгалужену семантичну структуру має і слово „загін” (фонетичний варіант – *загон*) (див. таблицю 3.). Поза ЛСГ „найменування огорож для худоби” воно має значення „військове об'єднання”, наприклад, партизан'с'кий заг'ін, або ж „чітко організована група людей”: [*заг'ін школ'ар'їў виїшоў на, проп'ялку бур'ак'їў II*].

Наш матеріал дає змогу зробити висновки:

1. Діалектну лексику, як і будь-який інший рівень мовної системи, треба досліджувати як складне гетерогенне явище, яке можна вивчити тільки шляхом виявлення й усвідомлення його структурних зв'язків і відношень.

2. Лексико-семантична група назв на позначення господарських приміщень є цілісним утворенням, що складається з великої кількості взаємопов'язаних елементів. Вона становить багату і складну систему. Найширшу ж семантичну структуру серед аналізованих назв має лексема „сарай”, компоненти якої охоплюють значну кількість мікрогруп, пов'язаних із приміщеннями для утримання худоби, будівлями для зберігання й оброблення врожаю, приміщеннями для різних речей і реманенту, палива та ін.

Література

1. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали. – Дніпропетровськ, 1968. 2. Глуховцева К. Динаміка складу назв господарських приміщень у східно-слобожанських говірках // Укр. діалектолог. збірн. – К., 1997. – С. 177–194. 3. Глуховцева Е.Д. Лексика народного быта українських восточно-слобожанських говорів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Днепропетровск, 1992. 4. Дорошенко Л.І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. 5. Евтушок А.М. Лексика сільського строительства в українських западно-полесських говорах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1989. 6. Никончук М.В., Никончук О.М. Будівельна лексика правобережного Полісся в

лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. – Житомир, 1990. 7. Пілецький В.І. Генеза лексико-семантичної групи назв будівель для худоби та птиці в наддністрянських говірках півдня Тернопільщини // Лексика укр. мови в її зв'язках з сусідн. слов'ян. і неслов'ян. мовами: Тези. – Ужгород, 1982. – С. 103–104. 8. Тищенко Л. Побутова лексика південнослобожанських говірок: склад і структурна організація // Волинь-Житомирщина: Іст.-філолог. збірн. з регіональн. проблем. – С. 281–300. 9. Шило Г.Ф. Будівельна лексика в західноукраїнських говорах // Лексика укр. мови в її зв'язках з сусідніми слов'ян. і неслов'ян. мовами: Тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 117–118.

АННОТАЦІЯ

В статье на материале центральнослобожанских говоров рассматривается структура и состав лексико-семантической группы „названия сельскохозяйственных помещений”.

SUMMARY

In the article on the material of Central Slobozhanschyna dialects the structure and repertory of the lexical and semantic group „the names of agricultural premises” are examined.